

HEIDEVELDEN.

DOOR

H. TIESING.

Groot en verheven is het schouwspel dat zich bij een helderen hemel en na een schoonen zomerdag aan ons oog vertoont, wanneer we ons op het vrije veld bevinden, waar we de langzaam ten ondergang neigende avondzon aanschouwen. Als die glanzende bol zijn mat licht werpt over de velden wordt hij allengs rooder en vuriger. Al wat zich beneden de dalende zon bevindt als huizen, boomen, bosschen en dorpen, wordt nu schijnbaar grooter dan het werkelijk is. De afstanden schijnen kleiner dan zij werkelijk zijn en de rechts en links van het panorama gelegen landschappen zijn nu meer verlicht dan op andere uren van den dag.

Wij wenden nu onze blikken naar het oosten. Op verrezen afstand van ons bevinden zich tal van kleine huisjes, aan gene zijde van de Hunse gebouwd. Ze zijn over dag nauwelijks zichtbaar, maar als de zon in 't westen nederzinkt en hare laatste stralen over 't aardrijk uitzendt, dan levert het vergezicht ook in die richting eene eigenaardige vertooning op, zoodra de zonneglans al de naar 't westen gekeerde vensterglazen in vuurgloed hult. We zien nu de verblijfplaatsen van veenarbeiders en kleine landbouwers met hunne gezinnen als zwarte stippen of als vaal-bruin getinte aardhoopen in 't oosten staan, soms nog kleiner voor het oog dan de beide gloeiende vakjes met vurig licht, waar de zon in de vensters schijnt en we merken hoe ook daar de ondergaande zon oorzaak is van een eigenaardig tafereel in eene landstreek, waar minder natuurschoon bestaat dan in de boschrijke dorpen en gehuchten op en aan den Hondsrug. Slechts eenige minuten duurt dat schouwspel en als we ons weer westwaarts keeren, dan

zien we de koningin van den dag bijna weggezonden achter een dorpsgeboomte of landelijk bosch, dan dringt haar vurig licht nog door de boomtoppen en tusschen de huizen door. Zoodanig tooneel is alleen waar te nemen als men zich op eene opene vlakke als een heideveld bevindt. Het groenland is er niet overal geschikt voor, omdat het meestal te laag ligt en vele in het land verspreid staande boomen ons geen vergezicht gunnen, voldoende om het panorama, als boven beschreven, waar te nemen.

Maar ook overdag speelt het zonlicht den toeschouwer op het heideveld soms parten, als hij zijne blikken richt over dat vrije veld en oordeelt over wat zijn oog daar in de verte aanschouwt. Waar de avondzon ons schijnbaar nader brengt tot afgelegene plekken, daar voert dat licht ons er overdag evenzoo verder af. Nog meer dan bij een heldere lucht kan dit het geval zijn wanneer een onweer in noordelijke of zuidelijke richting is waar te nemen, dat door zonlicht van de aftrekkende zijde beschenen wordt. Dan kan het soms schijnen of die onweersbui huizen en boomen met zich medevoert. Torenspitzen worden kleiner, daken van huizen vertoonen zich in eene andere kleurentint, punten van sommige gebouwen geven een ongewonen glans. In een donker blauwachtig waas gehuld, zooals de bui die aftrekt, is een bosch soms nauwelijks waar te nemen, dat op andere tijden goed zichtbaar is. Is de lucht helder en het weer schoon, dan merken we op hoe bosschen en hoogten zich meer verheven voordoen dan zij liggen en op die wijze een grootschen indruk geven, zeer veel verschillend van de tafereelen, die wij zien, wanneer wij ons in andere tijden van het jaar op het heideveld bevinden. Vaak merken we, vooral in 't voorjaar en in den zomer bij drogend weer, eene golvende luchtbeweging op, sterker, naarmate het punt waarop we staan meer in een rechte lijn is met de zon en het waarnemingspunt, zwakker wanneer ons standpunt met de zooeven genoemde punten een meer stompen hoek vormt. Die luchtbeweging toovert soms wonderlijke tooneelen voor het oog des toeschouwers. 't Kan zijn of zich eene voorbijtrekkende spoortrein vertoont, 't schijnt soms of een dorp langzaam verplaatst wordt. Of we zien een groot donker rechtopstaand vlak, donkerblauw gekleurd, in gedurige beweging aan den horizon. Zóó ziet men hier de uitwerking van de straalbreking van het licht, die ons al dat ongewone soms zoo eigenaardig voor het oog toovert en dat niet weinig heeft bijgedragen tot het volksgeloof aan »voorloopen», waaraan nog in de

laatste jaren in oostelijk Drenthe zooveel werd gedacht en waarover door bijgeloovigen gedurig gesproken werd.

Merkwaardig is dat heideveld met al zijne hoogten en laagten, heuvels en plassen, met zijne ruime vlakten waarop de kenteekenen van den ouden tijd nog zichtbaar zijn. Bij eenen gang over die vlakte vinden we sporen van oude slingerende wegen, langs welke de vroegere bewoners van Drenthe van het eene naar het andere dorp of gehucht trokken. Want dat die verkeerswegen vroeger zeer primitief waren is te denken. Door groote omwegen te maken vermeed men de laagten, waar de grond in den winter en bij natte tijden drassig en onbegaanbaar was en volgden de voorttrekkenden het vroegere spoor, tot er een zandweg ontstond van twee greppels met harden bodem en eene strook gronds er tusschen, waarop de heide in den nazomer groeide en bloeide en welke uitholling van sporen tot greppels een gevolg was van het trappen der paarden en het indringen der wielen van de wagens. We vinden hier op het heideveld nu eens natuurlijke hoogten en laagten, ontstaan zooals elk verschil in den hoogtestand van den bodem tot stand kwam, dan weer die door kleine zandverstuivingen in vroegeren tijd ontstonden. Veelal hebben die hoogten of heuvels benamingen zooals de Westerma's hoogte in het heideveld te Borger, de Steenhoogte in het veld te Drouwen; we vinden in het eerstgenoemde veld heuvels als de Negenbergen en de Lunsberg en in dat te Drouwen de Wrakselbergjes. Er zijn laagten en plassen als de Vogelpoel, het Lunsveen, Meindersveen, de Riet, het Diepenveen en Smidsveen, in het veld te Borger, de Dobbendal in het veld te Gasselte, en anderen. De overlevering heeft enkele aan dergelijke plaatsen of plekken verbonden sagen en volksgezegden bewaard. In het Dobbendal te Gasselte zou eertijds een groote schat in den grond hebben verborgen gelegen. Bij onderzoek naar dien schat werd een groote steen gevonden, die met veel moeite omgekeerd werd, waarna men op het benedenvlak van dien steen, dat nu naar boven lag, de woorden las: »Wat ben ik blij, nu lig ik op mijn andere zij." In het Buiner heideveld vindt men een paar komvormige laagten, die door het volk als Romeinsche legerplaatsen worden beschouwd. In het veld tusschen Eksloo en Valte, gemeente Odoorn, zou op eene aanzienlijke vlakte vroeger eene stad hebben bestaan. nl. de stad Hunsow, die, naar het volksgeloof wil, door de Noormannen verwoest werd. De geruchten van eenige vondsten in den grond aldaar deden vroeger de aandacht dermate op dat veld

vestigen en de zucht naar het opsporen van historische herinneringen ontwakten, dat er in 1846 opgravingen werden gedaan om zekerheid omtrent die geruchten te bekomen, welke onderzoekingen echter tot zeer negatieve uitkomsten leidden. Op het Ellertsveld vindt men een plek, waar volgens eene bestaande overlevering vroeger een dorp zou hebben bestaan, dat men oud-Orvelte noemt, in onderscheiding van het bestaand gehucht Orvelte in de gemeente Westerbork, dat van die plek naar zijn huidige standplaats zou zijn overgebracht. In de straks in dit opstel nader te bespreken sage van ELLERT en BRAMMERT, verbonden aan den Brammershoop in het Odoornerveld, werd dat oud-Orvelte genoemd als de plaats waar de vluchtende vrouw uit dat verhaal een behouden aankomst vond. Ook het vroeger Drentsche bijgeloof stond met de kleine heuvels op de heide in verband. Gelijk men op de kerkhoven des avonds en des nachts geesten zag zweven van afgestorvenen, zoo hoorde het bekrompen en vreesachtig voorgeslacht in die heuvels of aardhoopen nachtelijk gekerm en vernam er vrees aanjagende spokerij. De oude landschapsbeschrijver PICCARD, van wien wij, door zijne overeenkomst in taal en uitdrukkingen met sommige termen van de volkstaal in Drenthe, vermoeden dat hij in zijne meeningen en beschouwing zeer dicht bij het volk van zijn tijd stond, vertelt dat er zich in die heuveltjes zekere furieën hebben opgehouden, witte wijven, die zich in den dienst van den duivel hadden gesteld om de menschen te kwellen en vrees aan te jagen.

Nog andere sagen en volksverhalen staan met de heidevelden in betrekking. Want als wij van het eene dorp of gehucht naar het andere over een heideveld reizen, zien we hier of daar eene verflooze paal staan, die de limiet is welke de heidevelden van de verschillende dorpen of de marken scheidt. Men spreekt hier dan ook van het Borgerder-, Drouwener-, Gasselter-, Rolder- en Grolloerveld, ofschoon alles een aaneengesloten veld is. Op de provinciekaarten zijn de velden als marken gescheiden, zooals zij aan verschillende gemeenten behooren — in de werkelijkheid vormen die marken meestal te zamen één groot veld. Eene rechtopstaande paal als de genoemde, of eene zware steen waarop een is kruis geslagen, is het scheidingsteeken. Eene der volksagen omtrent zoodanige limieten is die van doov' PIETER en doov' WAANDER. Men wil dat er in vroegere eeuwen een twist ontstond over eene grensscheiding tusschen twee velden. Zekerheid omtrent de grens bestond er niet, doch twee boeren, PIETER en WAANDER genaamd, wisten die zekerheid te geven, waardoor zij het heideveld,

zoals dat aan het dorp hunner inwoning toekwam, aanmerkelijk vergrootten. De tegenpartij, die hierdoor veel veld verloor, eischte nu dat de scheiders hunne verklaringen door eenen eed zouden staven. PIETER en WAANDER zwoeren; de hemel zou hen straffen, indien zij geen recht spraken. En zij werden gestraft; want beiden werden met doofheid geslagen, waarna de door hen geplaatste steenen naar hen genoemd werden.

Eene andere sage van zoodanigen aard is die van den Lebbestok, eene scheidingspaal, staande in een der heidevelden van noordelijk Drente. Men spreekt hier van eene arme weduwe, die wegens broodgebrek hare eenige koe had verkocht. De levering van die koe zou niet plaats hebben in de woonplaats van de weduwe, maar het dier moest door de verkoopster naar eene andere plaats worden gebracht, waar zij het geld voor de verkochte koe ontving. Tegen den avond moest zij nu naar huis terugkeeren. Vrees beheerschte haar voor eenen onverhoedschen aanval op haar geld. Met een bezwaard gemoed wendde zij zich tot een ouden landbouwer, wien zij haren nood klaagde. Met haar lot bewogen, liet deze nu zijne paarden inspannen en beval zijn knecht haar een eindweegs of geheel over te brengen naar huis. De weduwe nam met den knecht plaats op den boerenwagen, om over het heideveld te reizen. Op dat eenzame veld werd zij door den wreeden en ruwen knecht aangevallen, die haar leven en geld ontnam en daarop terug reed. Enkele dagen later werd haar lijk gevonden. De markgenooten van het dorp, waar zij uitgetrokken was met haar geld, ontvingen van hoogerhand het bevel dat lijk te begraven. Doch zij weigerden, voorgevende dat de moord niet in hun veld, maar in dat der tegenover liggende markgenooten was gepleegd. Toen nu die markgenooten werden opgeroepen om het lijk weg te nemen en te begraven, gaven zij gehoor en richtten den paal op ter plaatse waar het lijk gevonden was. Die paal werd nu het scheidingsteeken en de laatsten hadden eenige honderden hectare heideveld gewonnen. De vermoorde vrouw heette Lebbe en de paal werd nu de »Lebbestok” genoemd.

Eene der grootste heidevelden in Drente is het meergenoemde Ellertsveld. Reeds de benaming herinnert ons aan de bovenvermelde en ook bij PICCARD bekende sage van ELLERT en BRAMMERT. Volgens PICCARD hebben die twee roovers zich in de twaalfde of dertiende eeuw op dat veld opgehouden en er het verkeer onveilig gemaakt. Zij hadden hun verblijf in den Brammershoop, eene heuvel aan de grens-

scheiding der gemeenten Borger en Odoorn, waar een zandweg voorbij den heuvel loopt, die wellicht zeer oud is. Men zegt dat zij 's avonds een koord dwars over dien zijweg spanden, dat door aanraking van wagens of voetgangers het sein in het hol bracht van de aanwezigheid van reizigers over 't veld, waarna dezen overvallen en beroofd werden. Een dienstmeid, op het land onder een der naburige dorpen of gehuchten werkzaam, wordt door den jongsten roover ELLERT medegevoerd en zeven jaren lang in het hol gevangen gehouden, waar haar kroost telkens wordt vermoord. Eindelijk daagte het uur der redding; want als ELLERT op roof wil uitgaan, ontvangt zij van hem den last in dien tijd den ouden BRAMMERT te scheren. Zij zal dit werk uitvoeren, doch, reeds gewoon aan zooveel ruwheid en geweld, snijdt zij BRAMMERT de keel af en neemt haastig de vlucht, den oude aan zijn vreeselijk lot overlatende. Kort daarna komt ELLERT terug, die het misdrijf ontdekt en terstond de moordenaars achtervolgt. In de onmiddellijke nabijheid van het dorp Oud-Orvelte haalt hij haar in. Zij snelt de naaste boerenwoning binnen; ELLERT werpt haar zijn strijdbijl achterna, wier scherpte den banderboom treft, zoodat de bijl er in staat en trilt.

Zóó luidt het verhaal van die twee roovers, in Drente hier en daar bekend en vroeger bij de winteravondgesprekken aan den huiselijken haard van mond tot mond medegedeeld. Als het jonge geslacht, van vader of moeder dit verhaal vernemende, ijsde van schrik en ontzetting over het onrecht van dien tijd, werd als aanhangsel het verhaal gedaan van vurige spoken, »gloende kerels», die volgens sommigen valsche landmeters, volgens anderen de schimmen van bovenbedoelde roovers waren; en een Drentsch dorpsdichter besloot een onuitgegeven gedicht van de roovers van Ellertsveld met de coupletten :

Wanneer het uur der ruste nadert,
Ziet men hen, van den boei ontdaan,
In gloende fakkels als herschapen
De velden op en nedergaan.

Voor hen is nergens rust te vinden,
De hel zelfs heeft hun rust ontzegd,
Tot schrik voor 't nageslacht op aarde
En voor de eeuwigheid te slecht.

Hun stof mag nooit in vrede slapen,
't Zal zwerven tot den jongsten dag,
Opdat het 't aller nageslachte
Tot beeld en leering dienen mag!

Ligt aan de sagen van den Lebbestok en die van de beide mannen, die met doofheid geslagen werden, de gedachte ten grondslag dat er bij de verdeeling der verschillende marken van een heideveld vaak onrecht gepleegd werd — ook in anderen vorm is diezelfde gedachte nitgesproken. Te Drouwen bestaat daaromtrent nog eene overlevering, die vooral door twee schaapherders, vader en zoon, die er meer dan een halve eeuw na elkander het schepersbedrijf uitoefenden, bewaard en oververteld werd. Terwijl de scheiding tusschen de heidevelden van Schoonloo en Grolloo ter westzijde en die van Ees, Westdorp, Borger en Bronneger ter oostzijde van Ellertsveld af noordwaarts rechtlijnig voortloopt, maakt die scheidingslijn tusschen het veld van Drouwen en Grolloo een bocht ten voordeele van de marktgenooten van laatstgenoemd dorp. De overlevering of het erfgerucht wil dat de Grolloërs zich dat veld vroeger onrechtmatig hebben toegeëigend. Een landmeter zou het vervreemde veld aan de Drouwenaren hebben willen terugleveren tegen vergoeding van één ham van een vet varken, een „schink” zooals men hier zegt, doch geen enkel landbouwer te Drouwen had er die „schink” voor over. In dat gedeelte van het Grolloërveld, waarvan gezegd wordt dat het door list of onrecht verkregen is, ligt eene groene laagte, welke door de Drouwenaars nu met den verachtelijken naam genoemd wordt van het Grolloër sch...gat, terwijl de benadeelden voorts beweren dat die laagte gevaarlijk is voor de schapen, omdat zij er in Augustus en September bijna altijd de sporen opdoen van de galziekte of leverbotziekte, waaraan in sommige jaren meer dan de helft van sommige kudden bezweken is. De Grolloërs beweren dat dit eene onware en lusterlijke aantijging is, om daardoor de schade te ontgaan, welke dit gerucht hun bij den verkoop van schapen zou kunnen veroorzaken. De geloofwaardigheid van dergelijke geruchten is in de laatste jaren verzwakt, evenals het geloof aan de vurige spoken op de heide.

Het groote Ellertsveld wordt begrensd door de dorpen en gehuchten Schoonloo, Grolloo, Elp, Westerbork, Orvelte, Wezup, Zweeloo, Sleen, Odoorn, Eksloo, Ees, Westdorp met hunne korenesschen en groenlanden. Omstreeks 1855 werd het door het Oranjekanaal doorsneden. Vóór dien tijd werd in het Westdorper-, Eeser-, en Odoornerveen, door dit veld omgeven, veel aan de veenboekweitcultuur gedaan. Bovengenoemde kanaalanleg was oorzaak dat er zich in de nabijheid langzamerhand eene bevolking vestigde, waardoor het kerk-

dorp Schoonoord en een paar buurten ontstonden. Een der laatste, als het Haantje bekend, ontleende zijn naam aan een ouden eik, wiens kruin voor 't grootste deel naar 't westen overhelde, die van uit het noorden op eenigen afstand waargenomen op den breeden staart van een haan geleeke, terwijl eene kleine oostwaarts gewende tak den kop vormde van den haan. Zuidwaarts van die buurt ligt op niet grooten afstand het Sleener zand, eenmaal bekend als het meest geduchte zandverstuivingsterrein in Drente, waar het Oranjekanaal door bedreigd werd met belemmering in het scheepvaartverkeer. Het verbod om de heideschapen nog voortduend op dit terrein toe te laten en de pogingen om door boschcultuur en op andere wijze de verstuiving vast te leggen, hebben het gevaar voor het Oranjekanaal doen eindigen.

In vroegere eeuwen was het Ellertsveld mede berucht door de zich aldaar ophoudende wolven en van de acht groote wolvenjachten, waarvan MAGNIN aantekeningen heeft opgespoord en die in de jaren van 1716 tot 1772 in Drente gehouden werden, hadden er vier op dit veld plaats. Reeds vóór die jachten uitgevoerd werden schijnen er prijzen te zijn uitgelooft voor het dooden van wolven; want in 1606 werd door ingezetenen van Ees aan premiegeld f20 ontvangen voor het dooden van negen jonge wolven. Later werd die premie misschien verhoogd; want MAGNIN zegt dat in 1758 aan vier ingezetenen van het gehucht Holte gem. Beilen f100 uitgekeerd werd voor het dooden van een ouden wolf. Ook in de jaren 1606 tot 1612 en 1679 tot 1685 moeten zich hier veel wolven hebben opgehouden. De overlevering meldt ons tevens hoe groot bij de vroegere Drentenaren de vrees voor wolven moet zijn geweest; want in schuren en stallen drongen deze roovers door, wanneer de strenge winter kwam, schapen en kalveren werden des nachts weggeroofd en het is niet te verwonderen dat de herinnering daaraan langen tijd bewaard bleef, zoodat Drentsche huismoeders vroeger hunnen kinderen de vrees voor wolven inboezemden, om hen daardoor terug te houden van de tochten, die kinderen in gezelschap wel eens met elkander maakten naar het vrije veld.

Het is zeer natuurlijk dat de grondgesteldheid op die groote heidevelden zeer verschilt. Op de meeste dier uitgebreide hoogten is de bodem zeer schraal, en zal dat blijven, zoolang er niet de spade ingestoken en de grond door bewerking en bemesting verbeterd wordt. Men vindt er laagten, waar het zand is bedekt met eene veenlaag

van 1 d.M. tot een halven M., waarop niet alleen heide groeit, maar ook slechte grassen zich ontwikkelen en men vindt er plekken, waarop de plantengroei zoo welig is dat er humus- en veenvorming plaats heeft. Vooral in vroegeren tijd hadden dorpen en gehuchten veel belang bij een goed heideveld. In de eerste plaats gaf een goed veld goede schapenweide, die op hoogen prijs werd gesteld in den tijd toen de schapenhouderij nog eene belangrijke tak van de Drentsche veeteelt was, wat zij thans niet overal meer is. Voorts werd toen veel heide afgestoken en gemaaid, om als strooisel in de potstallen en voor veevoeding te dienen. Er was zelfs een tijd waarin in oostelijk Drenthe eenige handel werd gedreven in gemaaide heide als veevoedsel, evenals in rogge- en haverstroo. In de jaren 1870 tot 1885 werd te Schoonloo veel heide tegen f 3 à f 4 per wagenvracht verkocht, die door landbouwers uit Borger, Buinen, Drouwen, Gasselte en van elders werd aangebracht. Ook leveren de heidevelden de jaarlijks benoodigde brandstof aan vele plaatsen in Drente. Om die brandstof te bekomen brandt men eerst de heide bij kleine plekjes af, waardoor er in 't voorjaar aldaar zooveel heidebranden ontstaan, dat we op droge dagen in April en Mei soms op meer dan tien plaatsen tegelijk de dikke rookwolken van heidebrand zien opstijgen en zoo vaak des avonds na zonsondorgang een hollen vuurgloed waarnemen. Na dien brand worden plakken van 1½ d.M. breedte bij 3 d.M. lengte en ter dikte van ongeveer een halve d.M. afgestoken en gedroogd, die men zodden of zoden noemt. Honderde wagenvrachten van deze brandstof worden van het Ellertsveld en van andere Drentsche heidevelden jaarlijks ingehaald. Zodden waren ten tijde, waarin er nog accijns van de turf geheven werd, van die belasting vrijgesteld, waarom er in dien tijd nog meer gebruik van werd gemaakt dan na de afschaffing van die belasting. Eindelijk nog werden groote hoeveelheden heideplaggen afgestoken; want voor 10 à 15 jaren verbruikte elk landbouwer, die een volledig boerenbeslag had, per jaar 1800 tot 2000 hoopen van die plaggen als strooisel in de schapenstallen. Een hoop bestaat uit 10 plaggen, eene plag heeft een gemiddelde oppervlakte van 25 d.M.², zoodat voor 2000 hoopen een halve hectare van het beste heiveld werd kaulgeschoren, waardoor de plantengroei zooveel achteruitging, dat er tien of meer jaren verliepen, voor men van hetzelfde veld weer plaggen steken kon. En waar nu 10 à 12 landbouwers in een dorp of gehucht wonen, daar

werden jaarlijks 5 à 6 hectaren veld op die wijze van hun beste grondlaag beroofd.

Zooals van zelf spreekt, bestaat hier de plantengroei hoofdzakelijk uit heide. Heide en nog eens heide is alles wat men ziet, uren ver in 't rond. Voor meer dan $\frac{4}{5}$ deel is het de rieg- of struikheide, *Erica vulgaris*, die er groeit en voor de bijenhouderij van zooveel belang is. Op schralen grond groeit deze plant ter lengte van een paar d.M., soms nog korter, en wordt door de schapen bijna dagelijks afgebeten. In de lage gedeelten van het veld wordt de struikheide wel $\frac{3}{4}$ M. lang. Op oneffen veenachtigen veldgrond bereikt zij haar hoogsten stand. Dan groeit er de dopheide, *Erica tetralix*, die door de schapen minder gewild is en waarop de bijen het eerst trekken, omdat zij altijd een paar weken vóór de struikheide bloeit. In den regel heeft de bovenste grondlaag onder dopheide meer vruchtbaren humus dan die onder rieg- of struikheide, waarom men aan plaggen met die heide den voorkeur geeft. Door heideplukkers wordt dopheide met de handen geplukt en gebruikt tot het maken van bezems, tot aanvulling van het stroodak op de boerenhuizen en voor uitvoer naar Leeuwarden, Steenwijk en elders, waar zij door de bakkers als brandstof ter verhitting van de ovens wordt gebruikt.

Naast de heide groeien er nog andere planten op het veld, waarvan eenige mossen tusschen de heideplant bijna overal gevonden worden. Op lage gronden zien we een gele, op hooge gronden een meer blauwachtige mossoort. Waar de bodem leemhoudend is, ziet men Wolfsklauw (*Lycopodium*) door de heide slingeren, wier dikke draden soms tot $1\frac{1}{2}$ à 2 M. over den grond loopen. In de nabijheid van bosschen, of waar vroeger bosch groeide, vinden we varens, meestal de nachtvaren (*Pylopodium vulgare*), waarvan de gewestelijke naam adderloof is. Van de grassen, die op sommige plekjes en ook hier en daar tusschen de heide en zoowel op hooge als op lage gronden groeien, komt het borstelgras (*Nardus stricta*) wel het meest voor. Soms zien we nog eenige Juncussoorten, waarbij het meest *Juncus squarrosus*, die op een dichten natten altijd zuren bodem groeit, steeds eenige kleine plekjes geheel voor zichzelf inneemt en reeds in de verte kenbaar is door zijn geel-groene kleur en zwarte zaadkopjes. Zelfs orchideën of standelkruiden zijn er niet geheel vreemd. Men vindt ze o.a. in het heideveld te Borger, Schoonloo en misschien elders in 't veld. In boschrijke streken groeit er mede de gagel (*myria gale*), die meer dan andere planten door het wolvee met rust gelaten

wordt, zich daarom geregeld ontwikkelt en de heide geheel verdringt. Men wil dat deze plant de vruchtbaarheid van den grond verhoogt en bij de beoordeeling van de geschiktheid van den grond voor ontginning wordt de aanwezigheid van gagel als een gunstig teeken beschouwd. Zoodra de heidegrond hier of daar eenige bewerking heeft ondergaan verandert er de toestand van den plantengroei. Waar men bv. eenige jaren achtereen het vee langs eenzelfde streek naar het land voortdrijft, of waar men met wagens langs rijdt, waardoor er de heide verdwijnt, zal op die plekken, ock als het gebruik van den grond als boven bedoeld ophoudt, geen heide groeien, maar komen er grassen te voorschijn, die door schapen gegeten en alzoo onderhouden worden, onder welke men veldbeemdgras (*poa pratensis*) en buntgras (*molinia caerulea*) opmerkt, welke laatste zich veelal in onze slechtste weilanden ophoudt.

Een merkwaardig geval van eene grondverbetering, die alleen door de natuur tot stand kwam, had voor een tiental jaren in het heideveld te Borger plaats. Er was daar een kleine verstuiwing ontstaan, waarbij het gele zand over een lage moerassige vlakte stooft. De heide werd er bedolven zoodat de groei er van geheel ophield en, nadat het stuifzand in den winter genoegzaam bevochtigd was om meer vast te worden, ontstond er in 't volgend voorjaar eene grasgroei, waardoor meer dan een halve hectare groen werd. De verstuiwing was inmiddels geëindigd, omdat de meer vaste aardlagen boven gekomen waren, die de verdere verstuiwing tegenhielden. Doch vanwaar kwamen nu de zaden der grasplantjes op dit verstuivingsveldje? In het schrale stuifzand lagen zij niet verborgen en het wil ons daarom voorkomen, dat zij op den grond lagen vóór die met stuifzand werd bedekt, dat zij door het eerste zandlaagje tot ontkieming kwamen en zich toen verder ontwikkelden; want grasplanten ontwikkelen zich na eene bedekking met eene kleine zandlaag voordeelig, heide daarentegen niet. Zelfs zien we op grond, die vroeger aan verstuiwing leed en later tot rust kwam, sommige planten o.a. het vogelpootje (*ornithopus pusillis*) zich voordeelig ontwikkelen en aan zijne wortelen zelfs de bekende stikstofknobbeltjes groeien; want dit is een plant van de orde der papilionaceën en heeft veel overeenkomst met *serradella*.

Van de wezens uit het dierenrijk trekt zeker wel de leeuwewrik het eerst onze aandacht. In zachte winters zien we hem reeds in Januari opstijgen boven de heide, om door zijn zang het

naderend voorjaar aan te kondigen, wat aan landbouwers het oud gezegde herinnert: »Wat de leeuwerik vóór Lichtmis zingt, moet hij na Lichtmis (2 Febr.) betreuren.” Andere vogels, die er zooals de leeuwerik hun vast verblijf hebben, vinden we hier niet. Nadat de veenboekweitcultuur bijna geëindigd is zien we het korhoen zich meer op de lage gedeelten van het heideveld ophouden. Reigers komen nu en dan hunne bezoeken brengen op heideveld, dat in de nabijheid van groenland ligt. Kraaien vliegen het veld op en neer om er te azen op een gestorven of achtergebleven schaap, welk dier, ook als het nog leeft, terstond de oogen worden uitgepikt door deze aanvallers. De kievit legt zoowel in de lage plekken van het heideveld, waar grasgrond is, als in groenland zijne eieren. De houtsnip vertoeft er alleen wanneer bosch in de nabijheid is; de kleine snip of het bokje laat er in 't voorjaar zijn eentonig, met dat der bokken overeenkomend geluid hooren en de groote wulp komt in 't voorjaar in onze groenlanden, waar zijn eigenaardig geluid door de boeren wordt verklaard als eene waarschuwing om de »koe uit” en naar de weide te brengen, en weet er zijne eieren zeer sluw in de lange heide te verbergen. Het schuwe haasje houdt zich hier gedurende het geheele jaar op en nadert bij sneeuw en vorst in den winter meer onze korenasschen met het wintergraan. Groot is bij schoon zomerweêr het aantal hagedissen dat zich hier bevindt en door het volk, evenals adders en slangen, onder de categorie van »venijnig goed” wordt begrepen, waarom menig hagedis door landbouwers, op het land werkzaam, onschuldig gedood wordt. Slangen worden steeds zeldzamer. Vroeger hielden deze zich in groot aantal te Schoonloo op, waar zij zich in de stallen der heideschapen zeer vermenigvuldigden. Door vermeerdering van de aardappelteelt worden in latere jaren de schapenstallen ook in het voorjaar uitgemest, wat vroeger niet het geval was, zoodat er de slangen toen een meer rustig verblijf vonden. Adders vindt men alleen op de lage en moerassige gedeelten van het veld. Onder de insecten bekleeden hier de gele mieren de eerste plaats. Aardhoopen van vier à vijf d.M. hoogte werken zij hier op, en vooral op de hoogten van het veld zijn hunne koloniën veelvuldig. Torren en vliegen wonen in de heide, terwijl de meer verborgene spin in schoone zomernachten myriaden van webjes spint, die, door dauw bevochtigd, bij het schijnen der ochtendzon een eigenaardig gezicht opleveren. Verschillende meestal kleine soorten van kevers bewegen zich tusschen

de heidestruiken en naast de honingbij zien we daar de ruigbehaarde hommél zijne verblijfplaats opzoeken, die zorgvuldig onder het mos in de dopheide verborgen ligt. Zoo vertoont het heideveld, waarop meestal eene doodsche stilte heerscht, die slechts nu en dan afgebroken wordt door de geluiden der ver klinkende schapenbellen, toch overal eenig leven en beweging en zal de bezoeker, waarheen hij zich ook wendt, in den zomer geen plekje vinden waarop niet een plantje of insect door zijn voet vertrapt wordt.

Vóór 1850 waren de heidevelden door de gerechtigden onderling niet verdeeld. Wel was toen bekend hoe groot ieders aandeel was; maar het veld werd gemeenschappelijk gebruikt, zoowel voor het afsteken van heideplaggen en heide voor strooisel, als voor het beweiden door de schapen. In bovengenoemd jaar begon men overal de heidevelden zoodanig te verdeelen, dat ieders eigendom evenals hooiland werd aangewezen, zoodat van dien tijd af het veld in percelen, die men slagen noemt, verdeeld is. Bepaalde scheidingsteekenen treffen we slechts hier en daar, niet overal, aan, zoodat verschillende percelen schijnbaar nog als gemeen goed liggen. De na 1850 aangelegde scheidingsteekenen, „ritsen” genoemd, worden niet onderhouden, waaruit blijkt dat men hier weinig prijs stelt op de juiste afmetingen van het grondbezit.

Om die verdeling, onder den naam van markscheiding bekend, tot stand te brengen, werd een veld, zooals b.v. dat te Borger, eerst in negen hoofddeelen afgedeeld, die men blokken noemde. Er werd daarbij rekening gehouden met den vorm, waarin het veld, door groen- en bouwland en naburige marken begrensd, gelegen was, en met de kwaliteit van het veld. Daarna werd elk blok weer verdeeld in negen deelen, die men „waren” noemt en waarvan de grootste grondbezitter of bewaardeelde een deel bekwam. Het negende deel van een blok te Borger noemt men een volle waar. Geen enkele der eigenaren bekwam echter een volle waar. Vroeger waren hier groote boerenplaatsen, zoogenaamde vierpaards-, enkele achtpaardsplaatsen. Hadden die tijdens de veldverdeling nog bestaan, dan zou alleen aan de laatste een volle waar zijn toegewezen. Bij de scheiding ontvingen slechts enkelen een halve waar of een achttiende deel. Meer eigenaren waren voor een »vorrel« (vierde) of $\frac{1}{36}$, nog meer voor een »half vorrel» (achtste) of het $\frac{1}{72}$ deel gerechtigd. In alle blokken is de verdeling in waren en onderdeelen op die wijze geregeld en zijn alleen de

volle of halve waren, door kleine greppels, die men ritsen noemt, van elkander gescheiden, terwijl de grensscheiding tusschen onderdoelen alleen door het plaatsen van aardhoopen of op elkander gestapelde heidezoden wordt aangewezen. Ofschoon de verdeeling in blokken de regelmatigheid bevorderde, vindt men nog heideslagen die bij eene breedte van 30 tot 60 M. meer dan een half uur gaans lang zijn. Eene andere verdeeling zou voor eventueele ontginning in lateren tijd wel gemakkelijker en, met het oog op omheining zooals b.v. voor boschcultuur, voordeliger zijn; doch de tegenwoordige verdeeling doet den eigenaar meer deelen in de verschillende kwaliteit van het veld en is voor de bestemming, waartoe het veld totnogtoe gebruikt wordt, doelmatiger. Wijn de aardhoopen als scheidingsteekenen meestal langzaam verdwijnen, en niet altijd voor een tijdig herstel zorg gedragen wordt, is het voor sommige landbouwers wel eens moeilijk het juiste punt aan te wijzen waar hun eigendom begint en eindigt. Wil hij bij het gebruik van het veld die scheiding weten, dan meet men de breedte door passen of treden, hierbij uitgaande van de scheiding of rits, die er tusschen de volle of halve waren gemaakt is. Toezicht op onteigening of vervreemding van de producten van heideveld is daardoor moeilijk; doch men heeft hier een eigene rechtspraak, hierin bestaande, dat de eigenaar of huurder, ontdekkende dat een of ander niet-gerechtigde plaggen of heidezoden in zijn veld gestoken en ter droging geplaatst heeft, die terstond als zijn eigendom naar zijn erf of woning vervoert, zoodat het verlies daarvan de schade voor den vervreemder en ook de eenige straf voor het misdrijf is. Vergist zich iemand, door b.v. plaggen of heide te steken op grond van den belendende, dan werpen beide het op een akkoordje. Strafgedingen omtrent overtredingen in heideveld komen alzoo hoogst zelden voor. Toch heeft het bezit van heideveld wel vaak tot onderlinge twisten aanleiding gegeven. Elke boerschap of markgenootschap heeft n.l. zijne lasten aan onderhoud van dijken, wegen, bruggen, straten en van het schepershuis, behoorende tot de ongescheiden boermarke, waarover straks nader zal worden gehandeld. Naarmate iemand grooter of kleiner bewaardeeld is heeft hij meer aandeel in dit onderhoud en het zijn vooral de onevenredig bewaardeelden, die b.v. een vorrel en een half vorrel, zamen $\frac{3}{8}$ waar bezitten, waarvan of te veel wordt geeischt, of die een deel van hunne plichten willen ontduiken. Vooral bij het beheer van de zoogenaamde ongescheiden waar komen die twisten uit.

Deze ongescheiden waar of boermarke bestaat uit gronden, die bij de verdeeling van 1850 of niet scheidbaar waren, of uit wegen, die met het oog op latere ontginning of verandering van gebruik en bestemming niet aan verdeelde perceelen zijn aangesloten. De voornaamste waarde der ongescheiden marke bestaat uit het houtgewas op en langs straten en wegen in en buiten de dorpen, op niet verdeelden grond. De jaarlijksche opbrengst van houtverkoop, die van huur van de marke als jachtveld en andere, worden als de voordeelen van die marke gewoonlijk eenmaal per jaar door de bewaardeelden verdeeld. Eene boerschap heeft echter nog meer dan de bovengenoemde lasten en plichten gemeen, als o.a. het onderhoud van de scheperswoning, het voor gemeenschappelijk rekening houden van een dekstier en dergelijke. Ontstaat daarbij verschil van meening, dan wordt terstond met eene gerechtelijke scheiding van de ongescheiden marke gedreigd. Slechts eenmaal heeft dergelijke scheiding door rechterlijke tusschenkomst plaats gehad, n.l. te Tinaarlo, gem. Vries, in het jaar 1891.

In de eerstvolgende jaren na de scheiding werd er in het dagelijksch leven veel getwist over de wettigheid van het als eigendom verkregen heideveld. Kleine landbouwers, aan wie geen heideveld was toegedeeld, achtten zich in hunne rechten verkort. Procedures zijn er voorzoover bekend niet over gevoerd en zouden ook niet ten voordeele van de ontevreden zijn beslist. Want zij, die een zoogenaamd vorrel, half-vorrel of kleiner gedeelte voor die scheiding konden doen gelden, hadden reeds ten deele vóór dien tijd hunne titels van herkomst of eigendom in bezit; anderen konden dat recht toonen of bewijzen door een bekende deelneming in de lasten aan onderhoud van dijken, wegen, bruggen, aan grondbelasting, enz. Zeer kleine landbouwers waren van die lasten vrijgesteld in den tijd toen men nog niet aan veldscheiding dacht en, nu het veld gescheiden werd deelden zij ook niet in het eigendomsrecht, maar werden daarom toch niet geheel uitgesloten van het gebruik van dat veld. Zoowel om dezen te helpen als met het oog op de toekomst, bij eventueele ontginning, werden vele „strepen” onverdeeld gelaten maar bleven als veldwegen ongescheiden, zoodat de niet-bewaardeelden er het vrije gebruik van plaggen steken behielden. Tal van toeëigeningen van heide en plaggen, ook uit de verdeelde gronden, worden over het hoofd gezien of wel oogluikend toegelaten en het eigendoms-

recht van heideveld werd in menig opzicht, vooral ook met betrekking tot de schapenhouderij, niet gehandhaafd.

De waarde van heideveld bij verkoop is vooral in de laatste jaren zeer klein geworden. Voor de Drentsche boerderijen, zooals die tot voor een paar tientallen jaren bestonden, was het bezit of gebruik van heidevelden van grooter belang dan in dezen tijd. Want de toestanden zijn allengs veranderd, zoodat het belang bij de schapenhouderij vermindert en het gebruik van heideplaggen en heide met elk jaar afneemt. Bij verkoop in massa van een vorrel of halfvorrel waardeel, daaronder begrepen gelijk aandeel in de ongescheiden waar, bosch en boomen, bestond vroeger meer animo dan thans, zoodat toen voor een vorrel waar tevergeefs f 400 geboden werd. Rekent men nu de waarde van dat vorrel ongescheiden waar op f 100, dan bedroeg die van ongeveer 40 H.A. f 300 of f 7.50 per H.A. Perceelsgewijze ten verkoop aangeboden, brengt het veld niet meer dan f 3 tot f 5 per H.A. op; in massa aangeboden, zou het nu geen koopers meer vinden. Toch is zelden heideveld in koop verkrijgbaar; want alleen bij verkoop van al het vast goed eener boerderij wordt veld te koop aangeboden. Uitzonderingen op de kooprijzen van heideveld, zooals er bekend zijn, waren het gevolg van de aanwezigheid van grondstof, die in de laatste jaren telkens meer waarde verkreeg, b.v. veen en keisteenen. Het eerste vindt men in de laagten of plassen, hier als veentjes bekend, waaruit soms goede kwaliteit brandstof gedolven wordt. In vroegeren tijd, toen er overvloedig veen was, werd aan dit veen niet gedacht. Eene onvoldoende afwatering was tevens oorzaak dat zij voor brandstofbereiding toen geheel ontoegankelijk waren. Op het heideveld, omringd door de dorpen Borger, Grolloo, Rolde, Gasselte en Drouwen en op andere velden heeft men, na de afschafeling van turfaccijns, vele van die veentjes geëxploiteerd; belangrijke hoeveelheden lange turf en bleggelaar worden door de bewoners van genoemde dorpen bereid, om te voorzien in de jaarlijksche behoefte aan haardbrand.

De keisteenen vond men vroeger in grooten voorraad in den grond op het heideveld op en nabij den Hondsrug. Het delven van zoogenaamde klopkeien nam in Drente omstreeks 1855 een aanvang en wordt totnogtoe steeds, vooral in de wintermaanden, ijverig voortgezet. Op de heidevelden nabij het gehucht Weerdinge, gemeente Emmen en elders zijn nog diepe lagen keien in den grond ge-

borgen, die bij eene eventueele verbinding van het Oranjekanaal met den Weerdingermond daaruit gedolven zullen worden.

In verhouding tot de uitgestrektheid der heidevelden is er van ontginning van deze woeste gronden totnogtoe weinig gebruik gemaakt. Waar men aan heideontginning werkzaam geweest is daar was dit meer voor de boschcultuur dan voor den aanleg tot bouwland. De vertraging, die er in den vroegeren gang van heideontginning voor boschcultuur ontstond, was een gevolg van de mislukking van vele perceelen bosch. Te Gasselte werd in 1880 eene uitgestrektheid heidegrond groot 100 H.A. voor de boschcultuur ontgonnen. Nadat groote uitgaven aan werkloon werden gedaan, om dit veld te omheinen en ten deele om te spitten, groeide het daarop geplante akkermaalshout er niet voordeelig op. Dennen gingen er evenmin naar wensch vooruit. Het bosch werd meermalen door heidebrand, die tot binnen de omheining doordrong, geteisterd en de onderneming leverde slechts verlies, waardoor het voorbeeld geen navolging vond. Gelukkiger was de Drentsche Kanaalmaatschappij, die na den aanleg van het Oranjekanaal op het Ellertsveld groote terreinen aankocht voor boschcultuur. Vele der toen aangelegde bosschen leveren goede dennen, waarvan in de laatste jaren meermalen aanzienlijke partijen naar de Belgische kolonmijnen worden uitgevoerd. Ook in de gemeente Borger worden dennenbosschen op heidegrond aangelegd. De tegenwoordige toestand dier bosschen is zoodanig, dat er ook dáár van die boschcultuur groote voordeelen zijn te verwachten.

De ontginning van heidegrond tot bouwland werd vooral op Ellertsveld, bij het ontstaan van Schoonoord, door arbeidersgezinnen ijverig ondernomen en tot nog toe voortgezet. Hoewel de bodem aldaar voor zoodanige ontginning weinig geschikt werd geacht, is er menige kleine ontginning als welgeslaagd te beschouwen. De redenen, waarom men op dat meer dan elders schrale veld begon, liggen hier in de plaatselijke gesteldheid met betrekking tot het nabij gelegen Odoornerveen, waar in 't voorjaar veel geld te verdienen was. Men bouwde er eerst zeer primitive woningen, in welker onmiddellijke nabijheid met heideontginning begonnen werd. Gesteund door de schapenhouderij, die op het veld, dat op geringen afstand ligt, onderhouden en bevorderd werd, heeft men de bewerking en bemesting met den uitstekenden schapenmest zoo lang voortgezet, dat er eindelijk vrij goed bouwland van den schralen heidegrond was gemaakt, waarop in den tegenwoordigen tijd zeer goede winterrogge en aardappelen groeien. Voor menige bouwvallige hut

is een goed huisje in de plaats gekomen, waaromheen reeds 3 tot 6 mudden lands, ieder van 28 A., als bouwland liggen. Deze ontginningen liggen in de nabijheid van het punt op Ellertsveld, waar de zes gemeenten Borger, Rolde, Westerberk, Zweeloo, Sleen en Odoorn elkander raken. Dergelijke ontginningen worden daar nog jaarlijks voortgezet. In de marke van Ees, gem. Borger, ligt een perceel onverdeeld heideveld ter grootte van 23 H.A., dat door markgenooten van genoemd gehucht voor eenige jaren gedurig te koop werd aangeboden. Toen er geen koopers gevonden werden, besloten de hh. markgenooten dit veld te verpachten. De voor ruim 10 jaren aangevangen exploitatie van het Eeser en Westdorperveen deed vele arbeidersgezinnen uit Drenthe en Friesland derwaarts trekken, waardoor gelegenheid tot verpachting ontstond. Er hebben zich thans 18 pachters op dat veld gevestigd. De meesten hunner hebben 34 Are heideveld in pacht, waarop zij een woning bouwen en jaarlijks f 7 grondpacht betalen. Enkelen hebben twee maal 34 A. in pacht genomen en het verpachte en ontgonnen gedeelte bracht dit jaar reeds f 197 grondpacht op. Als men nu weet dat dit perceel veld vroeger voor f 350 te koop was, dan blijkt hieruit wel het voordeel voor die markgenooten van deze ontginning.

De gunstige resultaten der kunstbemesting dragen er zeker toe bij dat in den tegenwoordigen tijd aan heideontginning meer aandacht wordt verleend dan vroeger, toen veel heideveld alleen voor boschaanleg geschikt werd geacht. Nu de ontginning van slecht groenland tot bouwland zulke gunstige resultaten levert, waartoe vooral de kunstmest bevorderlijk is, begint men ook als zoodanig aan heideontginning te denken. Te Gieten bestaat thans eene uitgebreide kweekkerij, voor 't grootste deel op heideveld aangelegd, waar met behulp van kunstmest reeds ooft- en groententeelt plaats heeft, waarvan de uitvoer met elk jaar toeneemt. Reeds zijn 8 of 10 H.A. voor die cultuur tot ontginning gebracht, terwijl eene tweede ontginning voor bouwland in het heideveld te Gasselte op niet grooten afstand van de eerste in wording is. Ook te Odoorn is voor twee jaren eene ontginning van heidegrond op groote schaal begonnen, waarop vooral aardappelteelt plaats heeft. Verder is te Rolde een zoodanige ontginning aangevangen en trekken die te Nieuweroord reeds zooveel aandacht, dat zij jaarlijks door tal van belangstellenden worden bezocht.

Zóó gaat de ontginning van heideveld hier wel langzaam maar toch zeker vooruit. Want al heeft menige kleine ontginning, door

landbouwer of daglooner begonnen, niet terstond het gewenscht resultaat geleverd, al zijn enkele perceelen vroeger ontgonnen grond later weer tot heide overgegaan, omdat de landman zijne moeite niet beloond achtte door de opbrengst — toch is het zeker dat een groot deel van dezen bodem, bij doelmatige bewerking en bemesting, kan worden gebracht tot eene opbrengst, die menig arbeidersgezin belangrijk steunen kan bij den strijd om het bestaan, die den werkman voordeelen geeft van het werk in dagen of weken van werkeloosheid of in ledige uren verricht. Vele landbouwwerkzaamheden moeten in bepaalde tijden van het jaar geschieden, waardoor dit bedrijf nu eens overvloedig, dan weer te weinig werk geeft. Eene ontginning van woesten grond tot bouwland verschaft ook in de wintermaanden veel werk, waarvoor zij, uit een sociaal oogpunt beschouwd, zoo uitermate geschikt en aanbevelenswaardig is.

Om deze en meer andere belangrijke redenen mogen die ondernemingen in aller belangstelling worden aanbevolen. Met welgevallen zien we den tijd naderen, waarin de hulpmiddelen, als heide en plaggen, die de landbouw tot nog toe door het heideveld bekwam, meer kunnen gemist worden en men het bezit of gebruik daarvan ten bate van dit bedrijf niet meer zooals vroeger strikt noodig acht. Of echter het gebruik van spade en ploeg, totnogtoe hoofdzakelijk voor de bewerking van Drentschen bouwgrond en groenland in dienst gesteld, zich in de toekomst zoo ver uitbreiden zal, dat al het heideveld tot winstgevendende grond zal worden gemaakt? De Drentsche landbouwer van dezen tijd gelooft het niet en is van nature geen vriend van ondernemingen, waarin kapitaal belegd wordt, dat niet terstond winst levert; zij worden door hem als eene gevaarlijke speculatie beschouwd. Maar dat de moeite en zorg, waarmede vorige geslachten hunne bouw en groenlanden hebben aangelegd op eenen bodem, welke vóór die ontginning zeker even als het thans nog in natuurstaat verkeerende heideveld schraal en onvruchtbaar was, niet onbeloond zijn gebleven, schijnt ons een waarborg voor eene duurzame belooning voor het werk der heideontginning. Bij eene toenemende bevolking zal de noodzakelijkheid tot vermeerdering van cultuurgronden zich allengs meer opdringen aan de geslachten die komen zullen. Eene toenemende nijverheid en vooral eene uitbreiding van het net van verkeerswegen zal de waarde van den grond doen stijgen en eenmaal zal de tijd komen, waarop deze toch voor betere doeleinden geschikte bodem uit zijn eeuwenouden toestand

van rust zal komen, waarin de sluimerende krachten zullen worden opgewekt en de levensadem zal ruischen over die tooneelen van eeuwenoude rust en stilte.

Borger, 1904.